

ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ТЕРМІНУ «ІМПЛЕМЕНТАЦІЯ» У ПРАВОВІЙ ДОКТРИНІ

INTERPRETATION OF THE TERM “IMPLEMENTATION” IN LEGAL DOCTRINE

**Перепьолкін С.М., д.ю.н., доцент,
завідувач кафедри міжнародного права
Університет митної справи та фінансів**

У статті проаналізовано доктринальні підходи українських і зарубіжних учених стосовно інтерпретації терміну «імплементация» в доктрині міжнародного права та галузевих внутрішньодержавних правових науках. Наголошується на потребі вироблення узгодженого підходу до інтерпретації терміну «імплементация» представниками міжнародно-правової та внутрішньодержавної правової доктрини. Пропонується запровадити в науковий обіг поняття «імплементация правил поведінки міжнародного права», розтлумачивши його як діяльність держав та інших суб'єктів міжнародного права, здійснювану з метою забезпечення своєчасного, всебічного та повного виконання прийнятих ними відповідно до міжнародного права зобов'язань. Акцентується увага на важливості підходу до розуміння імплементации правил поведінки міжнародного права як такої, що може здійснюватися на міжнародному та/або внутрішньодержавному (у разі залучення інших суб'єктів, на їх внутрішньому рівні) рівнях правового регулювання суспільних відносин. Констатується, що імплементация правил поведінки міжнародного права може здійснюватися суб'єктами міжнародного права як індивідуально, так і спільно. Здійснення імплементации правил поведінки міжнародного права на внутрішньодержавному рівні можливе як законодавчими, так і виконавчими та судовими органами державної влади. Пропонується відмовитись від використання у доктрині міжнародного права категорій міжнародний і внутрішньодержавний механізми імплементации правил поведінки міжнародного права. Необґрунтованою є також практика ототожнення термінів «імплементация» та «реалізація». Термін «реалізація» рекомендується використовувати для уточнення чітко визначених, бажаних або можливих форм втілення в життя приписів принципів, норм і стандартів міжнародного права, визначених у їх змісті або прямо не заборонених загальноновизнаними принципами та нормами міжнародного права. В разі неможливості реалізації правил поведінки міжнародного права у визначених для цього формах, усунути наявні перешкоди або створити необхідні для цього умови належить здійснюваній із цією метою імплементации правил поведінки міжнародного права.

Ключові слова: імплементация, реалізація, міжнародне право, міжнародно-правові зобов'язання, внутрішньодержавне право, співвідношення міжнародного права та внутрішньодержавного права, теорія міжнародного права.

In the article has been analyzed the doctrinal approaches of Ukrainian and foreign scholars about the interpretation of the term “implementation” in the doctrine of international law and sectoral branch legal sciences. Was emphasized the need to develop a coherent approach to the interpretation of the term “implementation” by representatives of international law and domestic legal doctrine. It is proposed to introduce the concept of “implementation of the rules of conduct of international law”, interpreting it as the activity of states and other subjects of international law, carried out in order to ensure the timely, comprehensive and full implementation of obligations, adopted in accordance with international law. Close attention have been paid to the importance of the approach to understanding the implementation of the rules of international law as one that can be carried out at the international and / or domestic (in case of involvement of other subject, at their domestic level) levels of legal regulation of public relations. It is stated that the implementation of the rules of conduct of international law can be carried out by subjects of international law both individually and jointly. Implementation of the rules of conduct of international law at the domestic level is possible by both legislative and executive and judicial bodies. It is proposed to refuse to use categories of international and domestic mechanisms for implementing the rules of conduct of international law in the doctrine of international law. The practice of identifying the terms “implementation” and “implementation” is also unfounded. The term “implementation” is recommended to be used to clarify clearly defined, desirable or possible forms of implementation of the principles, norms and standards of international law, defined in their content or not expressly prohibited by generally accepted principles and norms of international law. In case of impossibility to implement the rules of conduct of international law in the forms specified for this purpose, or to eliminate the existing obstacles or to create the necessary conditions for this, the implementation of the rules of conduct of international law shall be carried out for this purpose.

Key words: implementation, realization, international law, international legal obligations, domestic law, Correlation between international and domestic law, the theory of international law.

Питання реального втілення в життя правил поведінки міжнародного права або їх імплементации, реалізації, здійснення, виконання, використання дотримання і застосування є одними з найактуальніших і водночас найбільш дискусійних питань науки міжнародного права. Вчені різних країн неодноразово наголошували на важливості їх вивчення та вирішення як для теорії, так і для практики правового регулювання міжнародних і внутрішньодержавних відносин.

А.С. Гавердовський, наприклад, із цього приводу зазначав, що поряд із системою міжнародної правотворчості обов'язково має існувати і реально існує система здійснення норм міжнародного права. Це аксіома, оскільки правові конструкції, що не реалізуються, є юридичною фікцією [18, с. 94].

І.І. Лукашук стверджував, що тривалий час увага доктрини була зосереджена на правотворчості. Тому проблематика здійснення права залишалась поза увагою вчених. Водночас нині здійснення, імплементация міжнародно-правових норм набувають першочергового значення. Від цього вирішальною мірою залежить ефективність міжнародного права. Тому не можна не схвалювати праці, які розглядають це право в процесі його функціонування,

в його взаємодії з навколишнім соціальним середовищем [21, с. 202].

На думку Т.О. Елаеса, будь-яке право, як внутрішнє, так і міжнародне, досягає своєї мети тільки після імплементации [4, с. 382].

Проте, незважаючи на досягнуте порозуміння щодо потреби вивчення та вирішення теоретичних і практичних питань здійснення міжнародного права, доводиться констатувати, що у доктрині міжнародного права донині не вироблено узгодженого підходу до виконання поставлених завдань.

Про це свідчить і проведений огляд досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання зазначеної проблематики. Спираючись на його результати, можна дійти висновку, що українські та зарубіжні науковці активно послуговуються у власних дослідженнях терміном «імплементация», який згадується у текстах переважної більшості міжнародних договорів і актів міжнародних організацій. Однак україно мовно рідко вони роблять це, не ототожнюючи його з іншими термінами, серед яких: «адаптація», «апроксимация», «виконання», «використання», «гармонізація», «дотримання», «застосування», «здійснення», «реалізація», «рецепція», «трансформація»

тощо. Наголосимо, що наведені вище варіанти можливого розуміння терміна «імплементация» напрацьовані вченими здебільшого в межах здійснюваних ними галузевих досліджень у сфері взаємодії (або співвідношення) міжнародного права з внутрішньодержавним правом. Вони не використовуються для пояснення поняття «імплементация» в офіційних текстах міжнародних договорів і актів міжнародних організацій і не отримали загального визнання на рівні міжнародно-правової доктрини.

З огляду на це та спираючись на вимогу щодо однозначності юридичної термінології, метою статті є з'ясувати первинне, міжнародно-правове значення терміна «імплементация». Для цього проаналізуємо детальніше сформовані доктринальні підходи до його інтерпретації, а також звернемося до енциклопедичної літератури для ознайомлення з його етимологією та можливими значеннями.

Важливо зазначити, що в сучасній українській доктрині міжнародного права самостійних комплексних теоретичних досліджень поняття «імплементация» немає. Водночас його активно використовують уже не одне десятиліття у навчальній і науковій літературі з міжнародного права та різних внутрішньодержавних галузевих правових наук.

Окремі автори таких праць вважають, що термін «імплементация» почав використовуватись науковцями та практиками з кінця 1990-х рр., коли постала необхідність вирішення питання щодо реалізації Україною взятих на себе міжнародних зобов'язань. На їхнє переконання, поняття імплементация (англ. *implementation*, від лат. *impleo* – «здійснення, впровадження у життя») полягає у фактичній реалізації державою міжнародних обов'язків на внутрішньодержавному рівні, здійснюваній шляхом трансформації міжнародно-правових норм у національні закони, тобто впровадження норм міжнародного права у національну правову систему України [20, с. 133–134].

Насправді це слово почали використовувати у текстах міжнародних договорів і актів міжнародних організацій, отже, і в наукових працях на декілька десятиліть раніше. Переконатися в цьому можна, ознайомившись із ч. 3 ст. 4 Митної конвенції щодо книжок АТА на тимчасове ввезення товарів від 6 грудня 1961 р. (Конвенція АТА) [2], ст. 16 Митної конвенції про контейнери від 2 грудня 1972 р. [3], а також опублікованою у 1980 р. монографією А.С. Гавердовського «Імплементация норм міжнародного права». На сторінках останньої її автор із цього приводу зазначав, що на термін «імплементация» можна натрапити в численних резолюціях Генеральної Асамблеї ООН та її органів. Він міцно ввійшов у науковий обіг, про що свідчить широка практика його використання в працях радянських юристів-міжнародників Р.Л. Боброва, Н.В. Захарової, Л.Н. Галенської, Л.Х. Мінгазова, Г.І. Тункіна та інших вчених. Щодо інтерпретації самого терміна в контексті міжнародного права, то А.С. Гавердовський дійшов висновку, що імплементация норм міжнародного права – цілеспрямована організаційно-правова діяльність держав, що здійснюється індивідуально, колективно чи в рамках міжнародних організацій для своєчасної, всебічної та повної реалізації прийнятих ними відповідно до міжнародного права зобов'язань [18, с. 49–50, 62].

Використовують термін «імплементация» у наукових працях і сучасні українські юристи-міжнародники.

В.Г. Буткевич, наприклад, критично ставить до його появи у вітчизняній науці та вважає, що правильніше використовувати із цієї метою поняття «реалізація норм міжнародного права» [16, с. 430].

Про отримання терміном «імплементация» визнання в науковій доктрині для позначення реалізації норм міжнародного права через норми внутрішньодержавних правових систем зазначає М. Антонович. Можна говорити про імплементацию міжнародно-правових норм на національному рівні в цілому, на протигвагу міжнародному рівневі, адже імплементация в широкому розумінні цього

терміна може відбуватись і на міжнародному рівні через застосування норм міжнародного права міжнародними органами. Насамкінець, зосередившись на проблемі імплементации міжнародних договорів у національній правовій системі, вчена стверджує, що реалізація норм міжнародного права в національних правових системах здійснюється через їх імплементацию [11, с. 61, 64–65].

Розглядати імплементацию як реалізацію, здійснення міжнародно-правових і внутрішньодержавних норм, спрямоване насамперед на виконання міжнародно-правових норм, а також створення на міжнародному і внутрішньодержавному рівнях умов для цього, пропонує А.І. Дмитрієв [19, с. 135].

Наголосимо, що звернення до терміна «імплементация» з метою пояснення процесу введення норм міжнародного права у внутрішнє право держав практикується також іншими представниками української науки міжнародного права, серед них: В.І. Акуленко [10, с. 458], В.В. Максимов [22, с. 526], В.М. Стешенко [23, с. 510, 513] та інші вчені. Аналогічна ситуація є і в доктрині адміністративного права України. Переконатися в цьому можна, ознайомившись із працями К.В. Бережної [13, с. 36–40], І.О. Бикова [14, с. 124–127], В.В. Філатова [24] та інших дослідників.

Своє закріплення зазначений вище підхід до розуміння терміна «імплементация» отримав і в енциклопедичній юридичній літературі. Так, «Великий юридичний словник» містить таку інтерпретацію терміна «імплементация» (міжнародного права) (англ. *implementation*) – фактична реалізація міжнародних зобов'язань на внутрішньодержавному рівні; здійснюється шляхом трансформації міжнародно-правових норм у національні закони та підзаконні акти [15, с. 242].

Зазначимо, що в розумінні введення норм міжнародного права до національних правових систем та імплементации міжнародних договорів, актів міжнародних організацій і рішень міжнародних судових органів у національних правопорядках використовують термін «імплементация» не лише представники правової доктрини України.

Наприклад, вчений із РФ В.І. Червонюк розпочинає опис особливостей імплементации рішень Європейського суду з прав людини у національне законодавство твердженням про те, що за наявної різноманітності поглядів на поняття «імплементация» (від англ. *implement* – «здійснювати», «забезпечувати виконання»; *implementation* – «здійснення», «виконання») загалом його розуміння зводиться до фактичного забезпечення реалізації виконання міжнародних зобов'язань на внутрішньодержавному рівні, включаючи формально визначені способи інкорпорування міжнародно-правових норм у національну правову систему [25, с. 76].

Нерідко в наукових працях учених із пострадянських республік можна натрапити на висловлювання такого характеру: «Кримінальне право Азербайджанської Республіки (АР) активно імплементувало у свої внутрішні норми міжнародні принципи миру та безпеки, протидії всім видам міжнародної транснаціональної злочинності та боротьби з нею» [12, с. 75].

Значну увагу дослідженню національної імплементации правил міжнародного права приділяють також вчені з інших зарубіжних країн.

Так, Г.К. Джейкобсон та Е.Б. Вайс вважають, що імплементация належить до заходів, яких уживають держави для впровадження міжнародних угод до їх внутрішньої правової системи [5, с. 4].

Як акт про введення в дію норм міжнародного права в межах правового порядку держави, який здійснюють її компетентні органи, розглядає імплементацию Е. Бінейкер. Такі органи можуть бути частиною виконавчої, законодавчої чи судової гілок влади, а сама «імплементация», незважаючи на те, що вона розглядається як єдиний акт,

може передбачати необхідність виконання на практиці протягом тривалого часу низки послідовних актів, уточнює автор [1, с. 15].

Водночас не всі зарубіжні вчені розуміють імплементацію правил міжнародного права суто з позиції її здійснення на внутрішньодержавному рівні. Для деяких із них вона може здійснюватись і на міжнародному рівні, що відповідає широкому розумінню цього терміна. Зокрема, через це автори книги «Joint Implementation to Curb Climate Change: Legal and Economic Aspects» поряд із терміном «імплементація» пропонують використовувати термін «спільна імплементація». На їхню думку, термін «імплементація» означає введення або виконання положень відповідного документа або будь-які дії (рішення, захід, план, політика чи проект), прийняті відповідно до цього документа. Зі свого боку, значення терміна «спільна імплементація» полягає в тому, що дві або більше сторін діють разом і за згодою для виконання зобов'язання чи завдання; іншими словами, вони співпрацюють для виконання роботи. Якщо об'єктом імплементації є контракт чи договір, то об'єктом спільної імплементації, як правило, є зобов'язання, що випливає з цього документа, але це також може бути щось, що не є обов'язковим, наприклад дії, які сприяють реалізації об'єкта і мети документа [6, с. 3].

К. Раустіала та А.-М. Слаутер, зі свого боку, визначають імплементацію як процес виконання міжнародних зобов'язань [8, с. 539].

Зауважимо, що схоже визначення терміна «імплементація» можна натрапити у «Великому енциклопедичному юридичному словнику» за редакцією Ю.С. Шемшученка. Відповідно до нього, під поняттям «імплементація» (від лат. *implere* – «наповнювати, досягати, виконувати, здійснювати») в міжнародному праві пропонується розуміти організаційно-правову діяльність держав з метою реалізації своїх міжнародно-правових зобов'язань [17, с. 329].

Як «виконання, здійснення, впровадження у життя», тобто у широкому значенні, це слово інтерпретується в тлумачному словнику Вебстера, Оксфордському англословнику та багатьох інших енциклопедичних виданнях [9, с. 319; 7, с. 292].

Підсумовуючи загальну характеристику підходів до інтерпретації терміна «імплементація» в теорії міжнародного права та внутрішньодержавній правовій доктрині, можна дійти таких висновків.

По-перше, існування терміна «імплементація» визнається представниками міжнародної та внутрішньодержавної правової доктрини як України, так і інших країн. У науковий обіг цей термін потрапив у середині ХХ ст. із текстів міжнародних договорів та актів міжнародних організацій.

По-друге, зарубіжні вчені вживають його у вузькому та широкому значеннях. У першому випадку вони послуговуються цим поняттям у дослідженнях, присвячених аналізу результатів, процесу або перспектив здійснення державами міжнародно-правових зобов'язань, що походять із чинних для них міжнародних договорів, рішень міжнародних судових органів і визнаних актів міжнародних організацій, на національному рівні. Для переважної більшості з них «національна імплементація» потребує багато часу і зусиль різних органів державної влади. Оскільки такими органами насамперед є органи законодавчої, виконавчої та судової гілок влади, то «національну імплементацію» представники зарубіжної правової доктрини часто досліджують комплексно, зосереджуючи увагу на законодавчій імплементації, імплементації, здійснюваній виконавчими органами та судовій імплементації. У широкому розумінні термін «імплементація» використовується у наукових працях з метою висвітлення діяльності держав та інших суб'єктів міжнародного права, пов'язаної з практичним здійсненням прийнятих ними відповідно до міжнародного права зобов'язань, також на міжнародному рівні.

По-третє, українські правники, як і представники правової доктрини з більшості пострадянських республік, що проголосили свою незалежність після припинення існування СРСР, виробили власний підхід до інтерпретації терміна «імплементація». У його межах науковці наполягають на потребі використовувати замість терміна «імплементація» термін «реалізація», оскільки він точніше відображає процес утілення в життя норм міжнародного права. Реалізацію норм міжнародного права на міжнародному і внутрішньодержавному рівнях забезпечують спеціально створені для цього міжнародно-правовий та внутрішньодержавний механізми реалізації норм міжнародного права, які взаємопов'язані та доповнюють один одного.

При цьому вчені не відмовляються від використання терміна «імплементація» у власних наукових працях. Одні з них згадують його як синонім терміна «реалізація», віддаючи без будь-яких аргументів перевагу останньому. Інші, використовують виключно з метою пояснення процесу введення (входження) норм міжнародного права у правову систему їхньої країни. Треті послуговуються терміном «імплементація» без будь-яких пояснень його зв'язку з поняттям «реалізація», зазначаючи його дослівний переклад з латинської та/або англійської мов.

Важливо наголосити, що увага дослідників здебільшого зосереджується на обговоренні теорій введення норм міжнародного права до внутрішньодержавних правопорядків через так звану «законодавчу імплементацію», а також на теоретичній характеристиці запозичених із національної теорії держави та права та адаптованих під міжнародне право засобів і форм реалізації його норм.

З огляду на це практика здійснення норм міжнародного права органами виконавчої влади та національними судовими органами залишається донині майже не дослідженою.

Ще однією особливістю пострадянського підходу до інтерпретації терміна «імплементація» є його вживання суто щодо обов'язкових до виконання норм міжнародного права. Однак, крім таких норм, його правила поведінки можуть міститись і в принципах та стандартах міжнародного права, окремі види яких, як і норми актів м'якого права (*soft law*), можуть визначати бажану, а не обов'язкову для здійснення поведінку.

Також зауважимо, що науковці вкрай рідко комплексно досліджують реальні приклади втілення в життя правил поведінки міжнародного права на міжнародному та внутрішньодержавному рівнях і аналізують переваги та недоліки такої діяльності. Ще рідше, за результатами вітчизняних досліджень, вчені виносять на обговорення конкретні пропозиції, спрямовані на вдосконалення як міжнародного, так і внутрішньодержавного механізмів реалізації норм міжнародного права тощо.

Підсумовуючи викладене вище, можна дійти висновку, що для вироблення узгодженого підходу до інтерпретації терміна «імплементація» в теорії міжнародного права та внутрішньодержавній правовій доктрині сучасна парадигма його дослідження має ґрунтуватись на таких теоретичних положеннях, що мають методологічне значення:

1) для уніфікації термінології, що використовується представниками української правової науки у дослідженнях міжнародно-правових і національних аспектів впровадження в життя правил поведінки міжнародного права, пропонується замість терміна «реалізація» вживати термін «імплементація» та ввести в науковий обіг поняття «імплементація правил поведінки міжнародного права»;

2) поняття «імплементація правил поведінки міжнародного права» пропонується використовувати в такому значенні: це діяльність держав та інших суб'єктів міжнародного права, здійснювана з метою забезпечення своєчасного, всебічного та повного виконання прийнятих ними відповідно до міжнародного права зобов'язань;

3) ні міжнародного, ні внутрішньодержавного механізмів імплементації правил поведінки міжнародного права не існує. У кожному конкретному випадку суб'єкти міжнародного права самостійно визначають належні засоби міжнародно-правової імплементації, які у разі невідомості чи малої ефективності можуть удосконалюватись, доповнюватись або замінюватись іншими засобами. Процедуру національної імплементації, якщо її порядок і конкретні засоби здійснення безпосередньо не передбачені міжнародним договором, актом міжнародної організації чи рішенням міжнародного судового органу, взагалі складно передбачити заздалегідь, оскільки її здійснення залежить від наявності різноманітних чинників, що впливають на остаточну волю певної держави;

4) термін «реалізація» пропонується використовувати лише у словосполученнях «реалізація принципу міжнародного права», «реалізація норми міжнародного права», «реалізація стандарту міжнародного права» для уточнення однозначно передбачених, бажаних або можливих форм утілення в життя приписів правил поведінки міжнародного права, визначених (форм) у його змісті або прямо не заборонених загальною визначеними принципами та нормами міжнародного права. У разі неможливості реалізації правил поведінки міжнародного права у визначених для цього формах усунути наявні перешкоди або створити необхідні для цього умови належить саме здійснюваній із цією метою імплементації правил поведінки міжнародного права.

ЛІТЕРАТУРА

1. Beenakker E. B. The implementation of international law in the national legal order : a legislative perspective : (diss. Leiden : Leiden University), Amsterdam : Ipskamp Printing, 2018. xvii, 332 p.
2. Customs Convention on the ATA carnet for the temporary admission of goods (ATA Convention). URL : http://www.wcoomd.org/-/media/wco/public/global/pdf/about-us/legal-instruments/conventions-and-agreements/ata/pf_ata_conv_text.pdf?la=en (дата звернення: 12 вересня 2021 р.)
3. Customs Convention on Containers, 1972. URL : http://www.wcoomd.org/-/media/wco/public/global/pdf/about-us/legal-instruments/conventions-and-agreements/containers/pf_txt_containers_contract.pdf?la=en (дата звернення: 12 вересня 2021 р.)
4. Elias T.O. New horizons in international law. 2nd rev. ed. Revised and edited by Fr. M. Ssckandi. Dordrecht : M. Nijhoff, 1992. ix, 395 p.
5. Jacobson H.K., Weiss E.B. A framework for analysis. *Engaging Countries: Strengthening Compliance with International Environmental Accords*. ed. by Edith Brown Weiss and Harold K. Jacobson. The MIT Press, Cambridge Massachusetts London, England, 1998. P. 1–18.
6. Kuik O., Peters P., Schrijver N. Joint Implementation to Curb Climate Change: Legal and Economic Aspects. Dordrecht : Kluwer Academic Publishers, 1994. xiv, 212 p.
7. Oxford Russian Dictionary. English – Russian. Edited by Paul Falla. Rev. and updated throughout by Colin Howlett. Oxford – Moscow, 1999. 738 p.
8. Raustiala K., Slaughter A.-M. International law, international relations and compliance. In W. Carlsnaes, Th. Risse and B. A. Simmons (eds). *Handbook of international relations*. London : Sage Publications, 2002. P. 538–559.
9. Webster's New World dictionary and thesaurus / compiled by the staff of Webster's New World Dictionary ; Michael Agnes, editor in chief ; with principal thesaurus text by Charlton Laird. 2nd ed. 2002. xvii, 750 p.
10. Акуленко В.І. Імплементація міжнародно-правових норм у внутрішнє право України у сфері охорони культурної спадщини. *Взаємодія міжнародного права з внутрішнім правом України* / за ред. В.Н. Денисова. Київ : Юстініан, 2006. С. 458–507.
11. Антонович М. Міжнародне право : навч. посіб. Київ : Юрінком Інтер, 2011. 384 с.
12. Ахметов М.Б., Ревин В.П., Ревина В.В. Процессы имплементации международных правовых норм в национальное право Азербайджанской Республики и Российской Федерации. *Международное сотрудничество Евразийских государств: политика, экономика, право*. 2018. № 1. С. 74–82.
13. Бережна К.В. Імплементація норм права Європейського Союзу в адміністративне законодавство України : концептуальні проблеми. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2016. № 5 (14). С. 36–40.
14. Биков І.О. Деякі питання імплементації європейських митних стандартів до законодавства України. *Право і суспільство*. 2017. № 1. С. 124–127.
15. Большой юридический словарь / авт. состав. Додонов В.Н. и др. ; под ред. А.Я. Сухарева, В.Д. Зорькина, В.Е. Крутских. Москва : ИНФРА-М, 1998. 790 с.
16. Буткевич В.Г., Мицик В.В., Задорожній О.В. Міжнародне право. Основи теорії : підручник / за ред. В.Г. Буткевича. Київ : Либідь, 2002. 608 с.
17. Великий енциклопедичний юридичний словник / за ред. Ю.С. Шемшученка. Київ : Юридична думка, 2007. 992 с.
18. Гавердовский А.С. Имплементация норм международного права : монография. Киев : Вища шк., 1980. 320 с.
19. Дмитрієв А.І. Специфіка імплементації договірних зобов'язань України у сфері міжнародного космічного права. *Взаємодія міжнародного права з внутрішнім правом України* / за ред. В.Н. Денисова. Київ : Юстініан, 2006. С. 134–147.
20. Куц М.О. Про особливості тлумачення терміна «імплементація». *Часопис Київського університету права*. 2010. № 2. С. 133–138.
21. Лукашук И.И. Международное право. Общая часть : учебник для студентов юрид. фак. и вузов. Изд. 3-е, перераб. и доп. Рос. акад. наук, Ин-т государства и права, Академ. правовой ун-т. Москва : Волтерс Клувер, 2008. 432 с.
22. Максимов В.В. Імплементація норм міжнародного гуманітарного права з охорони культурних цінностей у внутрішнє право України. *Взаємодія міжнародного права з внутрішнім правом України* / за ред. В.Н. Денисова. Київ : Юстініан, 2006. С. 526–539.
23. Штешенко В. М. Імплементація міжнародно-правових понять «дитина» і «підліток» у національне право України. *Актуальні проблеми права: теорія і практика*. 2013. № 27. С. 508–516.
24. Філатов В. В. Імплементація міжнародних норм до митного законодавства України : монографія. Донецьк : ДонУЕП, 2013. 201 с.
25. Червонюк В.И. Имплементация решений ЕСПЧ в национальное законодательство (современный контекст). *Вестник экономической безопасности. Юридические науки*. 2017. № 3. С. 75–83.